

UDK 27–47:2-675

272/273(062)

<https://doi.org/10.53745/bs.91.4.6>

Primljeno: 18. 1. 2022.

Prihvaćeno: 22. 2. 2022.

Pregledni znanstveni rad

ODGOJ, OBRAZOVANJE I FORMACIJA ZA EKUMENSKI I MEĐURELIGIJSKI DIJALOG PREMA DOKUMENTIMA KATOLIČKE CRKVE

Juro ZEČEVIĆ-BOŽIĆ

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Vlaška 38, p.p. 432, 10001 Zagreb
juro.zecevic.bozic@gmail.com

Tomislav KOVAČ

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Vlaška 38, p.p. 432, 10001 Zagreb
kovactomislav@hotmail.com

Sažetak

Dokumenti i izjave učiteljstva Katoličke crkve, osobito nakon Drugoga vatikanskog koncila, naglašeno ističu ekumensku i međureligijsku dimenziju u afirmativnim pa i obvezujućim kontekstima. Potreba odgoja, obrazovanja i formacije za ekumenski i međureligijski dijalog nedvojbeno je prepoznata i priznata na deklarativnoj razini, no na provedbenoj razini stanje se razlikuje ovisno o različitim, povoljnim i manje povoljnim, okolnostima pojedinih sredina i socioloških okružja u svijetu. Cilj ovog rada jest tu činjenicu zauzimanja crkvenog učiteljstva da novi naraštaji u Crkvi budu odgojeni, obrazovani i formirani, dakle osposobljeni za konstruktivne odnose i suživot u realno egzistentnom pluralnom svjetskom društvu, s mnoštvom različitih konfesija, religija i svjetonazora, potkrijepiti i ilustrirati konkretnim izjavama crkvenog učiteljstva različitih razina, u relevantnijim dokumentima Katoličke crkve te time pridonijeti posvješćenju tih načela i na provedbenoj razini i većem stupnju usklađenosti institucionalnih komponenti i svih vjernika s tim smjernicama, poticajima i očekivanjima učiteljstva Crkve. U prvom dijelu obrađuju se dokumenti vezani uz odgoj, obrazovanje i formaciju za ekumenizam, a u drugom dijelu, dokumenti koji su pod tim vidom vezani za međureligijski dijalog.

Ključne riječi: ekumenski dijalog, međureligijski dijalog, međukulturalni dijalog, Katolička crkva, odgoj i obrazovanje, teološka formacija, suživot

Uvod

Ekumenski i međureligijski dijalog od Drugoga vatikanskog koncila (1962. – 1965.) naovamo sačinjava važan dio službenog naučavanja Katoličke crkve. Premda iz naravi i zahtjeva kršćanske vjere ekumenski dijalog za Crkvu ima prednost, susret i dijalog s pripadnicima drugih religija i kultura posljednjih desetljeća postaje sve hitniji zadatak, kako zbog očuvanja mira u svijetu tako i za konstruktivan suživot u mnogim zapadnim zemljama koje su sve češće obilježene pluralizmom kultura, religija i svjetonazora. Da bi takav suživot bio moguć, Katolička crkva na različite načine ističe nužnost odgoja i obrazovanja kao i trajne formacije vjerskih službenika i vjernika laika pod ekumenskim i međureligijskim vidom, bilo u društveno-pastoralne, obrazovne, kulturno-znanstvene svrhe bilo u neke druge svrhe.

Središnji cilj ovog članka upravo je dati pregled glavnih koncilskih i poslijekoncilskih dokumenata Katoličke crkve koji su posvećeni ekumenskom i međureligijskom dijalogu ili ističu njegovu važnost, iz perspektive naglasaka koji stavljaju na odgoj, obrazovanje i formaciju za međucrkvени i međureligijski dijalog, suživot i suradnju. U prvom dijelu članka spominju se i ukratko analiziraju dokumenti i poticaji ekumenske naravi, dok se u drugom dijelu analiziraju glavni i srodni dokumenti iz područja međureligijskog i međukulturalnog dijaloga. Iz iznesenih primjera može se ustanoviti kako se tematika odgoja i obrazovanja u ekumenske i međureligijske svrhe, premda na relativno diskretan, ali opet konkretan način, trajno razvijala u dokumentima crkvenog učiteljstva od Drugoga vatikanskog koncila do danas. Smjernice i poticaji Crkve na tom polju nadahnjujući su i ohrabrujući kako za katoličke vjernike tako i za sve čimbenike građanskog društva u vidu zajedničke suradnje oko izgradnje tolerantnog i čovječnog društva, koje će znati poštivati identitet i vrijednosti svakoga.¹

1. Odgoj, obrazovanje i formacija za ekumenski dijalog u novijim dokumentima Katoličke crkve

1.1. *Drugi vatikanski koncil*

Iako su svi dokumenti Drugoga vatikanskog koncila oblikovani i doneseni imajući u vidu i ekumensko usmjerenje Koncila, ipak je Koncil donio i poseban

¹ Članak je napisan u sklopu četverogodišnjeg znanstveno-istraživačkog projekta *Doprinos religijskog obrazovanja suživotu u multikulturalnome društvu* (Religobraz), koji provodi Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, a financiran je iz sredstava Hrvatske zaklade za znanost.

dokument koji je neposredno posvećen ekumenizmu, to je Dekret o ekumenizmu *Unitatis redintegratio*.²

1.1.1. Dekret o ekumenizmu *Unitatis redintegratio*

U njemu se, u drugom poglavlju, među ostalim, kaže: »Valja upoznati uvjerenje odijeljene braće. Zato se nužno traži proučavanje kojim se valja baviti na istinoljubiv i dobrohotan način« (UR 9,1). Korištenje izrazima »nužno« i »traži se« upućuje se na to da upoznavanje i »proučavanje« uvjerenja »odijeljene braće« Koncil ne drži nečim proizvoljnim, onim što se možda može i ne mora, nego nečim neizostavno potrebnim u formaciji vjernika. Stoga ističe da su katolici »dužni« biti pripremljeni da bolje »upoznaju« ono što se odnosi na drugu kršćansku braću. U istom broju, naime, također piše: »Potrebno je da na dužan način pripremljeni katolici bolje upoznaju naučavanje i povijest, duhovni i bogoštovni život te religioznu psihologiju i kulturu, koji su braći svojstveni.« Takva priprema postiže se dakako raznim vrstama i oblicima obrazovanja, odgoja i formacije.

U sljedećem broju najprije se ističe da se poučavanje u teologiji i povijesnim predmetima treba odvijati »pod ekumenskim vidom«: »Poduka u svetoj teologiji i u drugim, napose povijesnim predmetima, treba se također davati pod ekumenskim vidom kako bi sve točnije odgovarali stvarnoj istini. Od velike je, naime, važnosti da budući pastiri i svećenici vladaju točno ovako, ne polemički razrađenom teologijom, napose u onom što se tiče odnosa odijeljene braće prema Katoličkoj crkvi. O obrazovanosti svećenika, naime, u najvećoj mjeri ovisi nužna poduka i duhovna izobrazba vjernika i redovnika. Oni katolici koji su se predali misijskoj djelatnosti u istim zemljama kao i drugi kršćani trebaju se, napose danas, također upoznati s pitanjima i plodovima koji u njihovom apostolatu izvire iz ekumenizma« (UR 10,1-2). Kao razlog takve poduke pod ekumenskim vidom Dekret navodi istinoljubivost: »kako bi sve točnije odgovarali stvarnoj istini« i time odbacuje sve druge neetičke i moralno upitne motivacije interesne, kontraverzističko-apologetske, jednostrano-navijačke i slične naravi.

S obzirom da u odgoju, obrazovanju i formaciji jednu od ključnih uloga imaju tzv. »normativni uzori«, Dekret uočava i ističe da je od velike važnosti da »budući pastiri i svećenici« vladaju onom teologijom koja nije polemičke

² Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Unitatis redintegratio. Dekret o ekumenizmu* (21. XI. 1964.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008. (dalje: UR).

naravi, koja dakle nije nadahnuta i ustrojena na polemičkim i kontraverzističkim intencijama, nego na istini i istinoljubivosti. Time se odbacuje model koji se u prošlosti nerijetko susretao: biti u pravu po svaku cijenu, pa i po cijenu ogrešenja o istinu, o pravdu, o dobro bližnjega i o druge bitne vrijednosti. Ukoliko pastiri, biskupi i svećenici, kao budući pastoralni djelatnici, neće biti adekvatno obrazovani, tj. u istinoljubivom ekumenskom duhu, to će utjecati i na kakvoću vjerničke baze koja im je povjerena: »O obrazovanosti svećenika, naime, u najvećoj mjeri ovisi nužna poduka i duhovna izobrazba vjernika i redovnika« (UR 10,3).

Odgojno-obrazovnu i formacijsku vrijednost imaju i smjernice u idućem broju Dekreta, u kojem se među ostalim naglašava da »način i postupak izričanja katoličke vjere« u svome ukupnom učinku »nikako ne smije postati zaprekom dijalogu s braćom«, čuvajući se dakako ekumenizmu stranog lažnog irenizma (usp. UR 11,1).

U kontekstu 11. broja Dekreta o ekumenizmu nalazi se za ispravno razumijevanje katoličke vjere, dogme, doktrine, prava i praktične teologije vrlo značajni izričaj o hijerarhiji istinā katoličke vjere »jer je različita njihova povezanost s temeljem kršćanske vjere« (usp. UR 11,3). Nauk koji implicira taj izričaj, sukladno Dekretu, relevantan je i u ekumenskom dijalogu s drugom kršćanskom braćom. Dekret doduše još uvijek govori o »odijeljenoj braći«, ali istodobno uči i to da postoje »preostale sveze« koje još uvijek neprekinuto egzistiraju među crkvama,³ dakako u različitom stupnju doktrinarne podudarnosti i intenziteta, ovisno o (ne)postojanju konstitutivnih elemenata eklezijalnosti, koje Crkve prepoznaju jedne kod drugih i uzajamno ih priznaju. Dalje Dekret također kaže da odijeljenim crkvenim zajednicama »nedostaje potpuno jedinstvo s nama« (UR 22,3), čime istodobno implicitno potvrđuje da između njih i Katoličke crkve u aktualnom trenutku postoji jedinstvo, premda nepotpuno. To postojeće jedinstvo ima karakter »još« i »već« jer se sastoji od *još očuvanog* i također ekumenskim dijalogom *već postignutog* jedinstva. Drugi vatikanski koncil ostale kršćanske Crkve i zajednice ne promatra samo kao »odijeljene« nego i kao »nepotpuno sjedinjene«, što ne samo da se doima ekumenski više »optimistično« nego i više odgovara realnom stanju.

Sukladno broju 12 Dekreta, u obrazovnom procesu i formaciji kojoj je cilj usvajanje »ekumenskog duha« i »duha ekumenskog dijaloga« potrebno je u dostatnoj mjeri upoznati i razumjeti narav i različitu »dubinu« i »težinu«

³ »Ipak se te različite razdjeljenosti međusobno vrlo razlikuju, ne samo s obzirom na podrijetlo, mjesto i vrijeme nego osobito po naravi i težini pitanja koja se tiču vjere i crkvenoga ustrojstva« (usp. UR 13,4).

odijeljenosti jedne Crkve od druge jer ona među raznim Crkvama nipošto nije proporcionalno jednaka.

Potreba odgojno-obrazovnog usvajanja obuhvatnijih saznanja i objektivnijih spoznaja o drugim kršćanima u nauku Drugoga vatikanskog koncila može se zorno ilustrirati na primjeru poticaja kojim Koncil upućuje katolike, zapadne kršćane, na primjeren odnos prema istočnim kršćanima: »Neka svi znaju da je za vjerno očuvanje punine kršćanske predaje i za postizanje pomirenja istočnih i zapadnih kršćana od najveće važnosti poznavanje i čašćenje, čuvanje i promicanje prebogate liturgijske i duhovne baštine istočnjaka« (UR 15,5). Nasuprot stavovima kojima se sugerira vjernicima da najradije izbjegavaju međucrkvene relacije i bilo kakvo bavljenje drugim Crkvama te komunikacije s njihovim vjernicima, Koncil u navedenom tekstu jasno sugerira posve suprotno: poznavanje, čašćenje, čuvanje i promicanje liturgijske i ostale baštine druge Crkve.

Sumarno se smije zaključiti da je za Drugi vatikanski koncil pravilna ekumenska formacija preduvjet kvalitetnog i učinkovitog ekumenskog dijaloga i svakog susretanja s nepotpuno sjedinjenom braćom iz drugih Crkava i crkvenih zajednica.

1.1.2. Ekumenska dimenzija teološkog obrazovanja u ostalim koncilskim dokumentima

S obzirom na opseg ovoga članka nije moguće, a zapravo i nije neophodno, nabrojiti i analizirati sadržaje svih mjesta u svim dokumentima Drugoga vatikanskog koncila u kojim se govori o obrazovanju za ekumenizam i ekumenski dijalog jer se sadržaji tih mjesta uglavnom ponavljaju ili upućuju jedni na druge. Ovdje će biti dovoljno tek selektivno ukazati na dva takva mjesta kao na primjere koncilskog govora na temu ekumenske dimenzije teološkog obrazovanja.

Prvo od takvih tipičnih mjesta može se naći u Dekretu o odgoju i izobrazbi svećenika *Optatam Totius*, gdje se u petom poglavlju, pod naslovom »Obnova crkvenih studija«, u pogledu ekumenskog cilja, jedinstva kršćana, među ostalim navodi: »Svrhovito vodeći računa o prilikama u pojedinim krajevima, bogoslove valja voditi do potpunijeg poznavanja Crkava i crkvenih zajednica odijeljenih od Rimske Apostolske Stolice da mognu pridonijeti ponovnoj uspostavi punoga jedinstva među svim kršćanima, kako to propisuje ovaj Sveti koncil.«⁴ Nakon riječi »propisuje ovaj Sveti koncil«, *Optatam totius* se

⁴ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Optatam totius. Dekret o odgoju i izobrazbi svećenika* (18. XI. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., br. 16,5 (dalje: OT).

u fusnoti poziva na brojeve 9 i 10 Dekreta o ekumenizmu *Unitatis redintegratio*, koji su u ovom radu prethodno prikazani.

Kao drugi primjer može se uzeti broj 11 Deklaracije o kršćanskom odgoju *Gravissimum educationis*.⁵ Tu Koncil govori »da Crkva mnogo očekuje od teoloških fakulteta« i izričito navodi da je jedan od ciljeva i zadaća dublje teološke izobrazbe i istraživanja raznih teoloških područja ekumenski: »da se unaprjeđuje dijalog s odijeljenom braćom« (usp. GE 11,1). U tom pogledu Deklaracija o kršćanskom odgoju ponovno u fusnoti upućuje na Dekret o ekumenizmu *Unitatis redintegratio*, koji je u ovom radu također prethodno prikazan pod vidom ekumenske izobrazbe i formacije.

1.2. Dokument Direktorij za primjenu načela i normi o ekumenizmu

Od dokumenata opće tematske naravi kao što su dokumenti Drugoga vatikanskog koncila ne može se očekivati da se pobliže i iscrpno upuštaju u razradu odgoja, obrazovanja i formacije za ekumenizam i ekumenski dijalog. Iznimku u tom pogledu, kao što je već prikazano, donekle čini Dekret o ekumenizmu *Unitatis redintegratio*.

Puno opsežnije, detaljnije i preciznije tom se temom bavi *Direktorij za primjenu načela i normi o ekumenizmu*, koji je 1993. godine donijelo Papinsko vijeće za promicanje jedinstva kršćana.⁶ Posvećeno joj je cijelo treće poglavlje pod naslovom »Obrazovanje za ekumenizam u Katoličkoj crkvi«, koje sadrži čak 37 brojeva (55–91).

Poglavlje započinje dvjema uvodnim temama: »Potreba i svrha ekumenskog obrazovanja« (br. 55) i »Prilagođavanje obrazovanja stvarnim uvjetima osobe« (br. 56–57). Daljnji sadržaj poglavlja strukturiran je u četiri glavne cjeline: »A. Obrazovanje svih vjernika« (br. 58–69), »B. Obrazovanje onih koji djeluju u pastoralnoj službi« (br. 70–86), »C. Specijalizirano obrazovanje« (br. 87–90) i »D. Permanentna izobrazba« (br. 91). Svaka od tih cjelina sadrži više podcjelina, koje su također dodatno stupnjevito podijeljene u daljnje manje cjeline, ovisno o potrebi raščlambe svake pojedine teme.

O tome koliko je učiteljstvu Katoličke crkve stalo do toga da svi njezini pripadnici budu prožeti ekumenskim duhom pomoću formacije odgovarajućom ekumenskom izobrazbom svjedoče i sljedeći navod iz Direktorija: »Ško-

⁵ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gravissimum educationis. Deklaracija o kršćanskom odgoju* (28. X. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008. (dalje: GE).

⁶ Usp. Papinsko vijeće za promicanje jedinstva kršćana, *Direktorij za primjenu načela i normi o ekumenizmu* (25. III. 1993.), Zagreb, 1994.

la, koje god vrste i stupnja, neka svojem duhovnom upućivanju dadne ekumensku dimenziju i neka na sebi svojstven način uvežbava srce i duh u ljudske i religiozne vrijednosti, odgajajući za dijalog, mir i međuljudske odnose« (br. 68).

1.3. Dokument Ekumenska dimenzija u formaciji onih koji se posvećuju pastoralnoj službi

Najdetaljnije razrađen i najopsežniji dokument Katoličke crkve na temu formacije za ekumenizam i ekumenski dijalog donijelo je Papinsko vijeće za promicanje jedinstva kršćana 1995. godine. To je dokument pod nazivom *Ekumenska dimenzija u formaciji onih koji se posvećuju pastoralnoj službi*.⁷ U njemu je treće, prethodno prikazano poglavlje *Direktorija za primjenu načela i normi o ekumenizmu* pod naslovom »Obrazovanje za ekumenizam u Katoličkoj crkvi« sadržajno strukturirano, tematski razvrstano i razrađeno do u najmanje detalje, sve do pojedinačnih nastavnih jedinica u raznim vrstama formacije za ekumenizam. Dokument je namijenjen svima koji se spremaju za razne oblike pastoralnog služenja.

Unutar Uvoda na početku toga dokumenta (br. 1–6) nalaze se dvije cjeline: »A. Potreba ekumenskog odgoja svih vjernika« (br. 3–5) i »B. Ekumenska formacija studenata teologije, bogoslova i budućih pastoralnih djelatnika« (br. 6–8). Potom slijedi prvo poglavlje: »I. Uvjeti potrebni za uvođenje ekumenske dimenzije na svakom području teološke formacije« (br. 9–21). Ona se sastoji od triju cjelina: »A. Ključni elementi koji osiguravaju ekumensku dimenziju svake teološke discipline« (br. 10–15), »B. Ekumenska metodologija za teološke discipline« (br. 16–19) i »C. Praktične preporuke« (br. 20–21). Slijedi potom drugo poglavlje u kojem se nalazi glavnina sadržaja toga dokumenta a koje je naslovljeno »II. Specifična nastava ekumenizma« (br. 22–30). Ono sadrži sljedeće četiri cjeline: »A. Sadržaj općeg uvoda u ekumenizam« (br. 25), »B. Teme koje zahtijevaju specifičniju obradu« (br. 26), »C. Promišljanja tekstova i priručnika« (br. 27) i »D. Ostale preporuke« (br. 28).

Kao i kod bavljenja Direktorijem u prethodnoj cjelini ovoga rada, valja napomenuti da se u okvirima ovoga rada ne može ulaziti u iscrpnije prikaze

⁷ Usp. Pontificio Consiglio per la promozione dell'unità dei cristiani, *La Dimensione Ecumenica nella Formazione di chi si dedica al Ministero Pastorale*, Città del Vaticano, 1997. Dokument na talijanskom jeziku nalazi se u cijelosti i na službenoj web-stranici Papinskog vijeća za promicanje jedinstva kršćana: <http://www.christianunity.va/content/unitacristiani/it/documenti/la-dimensione-ecumenica-nella-formazione-di-chi-si-dedica-al-min.html>.

svekolike strukturiranosti i svih sadržaja toga dokumenta. Ipak, da bi se stekao makar djelomičan uvid u narav i širinu tematskog spektra koji on ima, uz već navedene naslove svih glavnih cjelina, svrsishodno je navesti i naslove barem dijela podcjelina. U dokumentu se, primjerice, među ostalima nalaze i sljedeće podcjeline: *Ekumensko opredjeljenje Katoličke crkve, Temeljna uloga teološkog dijaloga – Enciklika Ut unum sint, Ostale učestalije ekumenske teme, Biblijski temelji ekumenizma, Katolicitet u vremenu i prostoru, Doktrinarni temelji ekumenizma, Povijest ekumenizma, Cilj i metoda ekumenizma, Duhovni ekumenizam, Druge Crkve i crkvene zajednice, Glavne teme koje traže produbljenje dijaloga, Posebna ekumenska pitanja, Ekumenizam i misije, Izazovi s kojima se mora suočiti ekumenizam danas.*⁸ I te podcjeline granaju se u niz daljnjih točaka i natuknica koje doista uspijevaju vrlo precizno opisati teme i sadržaje, *curriculum*, ekumenskog obrazovanja i formacije onih kojima je namijenjen. Imajući u vidu sve rečeno, opravdano je zaključiti da on predstavlja dragocjenu pomoć pri konkretnoj realizaciji i organizaciji odgoja, formacije i izobrazbe za ekumensku dimenziju osoba koje se spremaju za pastoralnu službu.

Dokument je popraćen s 89 fusnota u kojima se navode izvori na kojima se temelji i iz kojih je vidljivo koliko je brižno, kvalificirano i kompetentno pripremljen. Tim dokumentom Katolička crkva dobila je izvrstan »instrument« za odgoj, obrazovanje i formaciju ne samo onih koji se posvećuju pastoralnim službama (studenti teologije, bogoslovi, đakoni, svećenici, biskupi itd.), što je već rečeno, nego također, posredno i svih ostalih vjernika.

Dakako, ostaje pitanje koliko je taj, na razini teorije nedvojbeno kvalitetan koncept za ekumensku formaciju osoba zamijećen, prihvaćen i proveden u konkretnoj praksi pojedinih sredina i razina u Crkvi.⁹

1.4. *Ekumenska dimenzija teološkog obrazovanja u zajedničkim dokumentima bilateralne i multilateralne međucrkovne naravi*

Kao rezultat suvremenog ekumenskog dijaloga, koji se na bilateralnoj i multilateralnoj razini vodio tijekom 20. i početkom 21. stoljeća do danas, nastalo je mnoštvo različitih zajedničkih dokumenata,¹⁰ u kojima se među ostalim dotiče

⁸ Obično su numerirane slovima abecede iza kojih slijedi zagrada, npr. u cjelini II, A od a) do c) ili u cjelini II, B od a) do k).

⁹ Taj za ekumensku formaciju iznimno važan dokument ni nakon četvrt stoljeća od njegova donošenja još nije objavljen na hrvatskom jeziku.

¹⁰ Usp. niz od zasada pet svezaka ekumensko-teoloških međucrkvnenih bilateralnih i multilateralnih međucrkvnenih sporazuma na razini cijelog svijeta, na njemačkom jeziku, pod naslovom *Dokumente wachsender Übereinstimmung (Dokumenti rastućeg suglasja)*; prvi

i kršćanskim zajednicama zajednička tema formacije osoba za ekumenizam, za crkvenopravno moguće međucrkvveno zajedništvo i suradnju. Polazeći od svoga sustavno i detaljno strukturiranog i razrađenog odnosa prema ekumenskoj formaciji, Katolička crkva ga je i u tim dokumentima prihvaćala i promicala. S obzirom na to da su takvi dokumenti obično šire tematske naravi od prethodno prikazanih dokumenata, koji formaciju za ekumenizam tretiraju izravnije, sustavnije i obuhvatnije, nije potrebno ovdje pobliže se njima baviti. Dovoljno je samo ilustrativno, kao primjer govora jednog takvog dokumenta o ekumenskom odgoju i obrazovanju, uzeti dokument *Charta oecumenica – Ekumenska povelja*.¹¹ U njoj kršćanske Crkve u Europi konstatiraju: »U duhu evanđelja moramo zajedno proraditi povijest kršćanskih Crkava« i potom se zajednički obvezuju »promicati ekumensku otvorenost i suradnju u kršćanskom odgoju, u prvotnoj i permanentnoj teološkoj naobrazbi i u istraživanju« (br. 3).¹² Slične izričaje u različitim varijacijama često sadrže i drugi dokumenti bilateralnog i multilateralnog ekumenskog dijaloga.

1.5. Ekumenska dimenzija teološkog obrazovanja u crkvenopravnim dokumentima

S obzirom na to da je zauzimanje Crkve za adekvatan ekumenski odgoj, obrazovanje i formaciju prisutan i u koncilskim i u poslijekoncilskim dokumentima, može se očekivati da se to manifestira i na crkvenopravnom području.

Ne ulazeći u šire elaboriranje, može se kao jedan od primjera navesti i mjesto u *Zakoniku kanonskog prava*, gdje se govori o poučavanju pitomaca u sjemeništu, na kojem se određuje da se pitomci poučavaju tako da se zanimaju, među ostalima, i za ekumenska pitanja: »Neka se pitomci pouče o potrebama opće Crkve, tako da se zanimaju za promicanje zvanja, za misijska, ekumenska i druga, također društvena, važnija pitanja« (Kanon 256, § 2.).

svezak je objavljen 1983. a zadnji 2022. godine. Pet dosadašnjih svezaka sadrži sporazume od 1931. do 2019. godine.

¹¹ Ekumensku povelju je u Strasbourgu 22. travnja 2001. godine u ime katoličkog Vijeća europskih biskupskih konferencija (CCEE) potpisao njegov predsjednik kardinal Vlk, a u ime Konferencije europskih Crkava (CEC), koja obuhvaća i pravoslavne i protestantske Crkve, njezin predsjednik metropolit Jéréme.

¹² Usp. *Ekumenska povelja za rast suradnje među crkvama u Europi*, Zagreb, 2002., 63–64.

1.6. Ekumenska dimenzija teološkog obrazovanja u dokumentu *Biskup i jedinstvo kršćana: ekumenski vademecum*

Zadnji dokument Papinskog vijeća za jedinstvo kršćana pod nazivom *Biskup i jedinstvo kršćana: ekumenski vademecum* (2020.)¹³ posvećuje u prvom dijelu pod naslovom »Promicanje ekumenizma u Katoličkoj crkvi« (br. 6–14) značajnu pažnju ekumensko-formacijskoj dimenziji kada je riječ o pastirskoj službi biskupa u posebnoj cjelini pod naslovom »B. Ekumenska dimenzija formacije« (br. 11–14). Biskup, među ostalima, treba skrbiti da narod bude pripravan za ekumenski dijalog i zalaganje (br. 11). Pod naslovom »I.) Formacija vjernika laika, sjemeništaraca, bogoslova i svećenstva« (br. 12) donosi se »Kratak vodič u *Ekumenski direktorij* o formaciji« kojim se sažeto upućuje, prvo, na – u ovom radu prethodno već predstavljeni – *Direktorij za primjenu načela i normi o ekumenizmu*, a potom i na također već opisani dokument *Ekumenska dimenzija u formaciji onih koji se posvećuju pastoralnoj službi*, koje biskup treba imati u vidu i provoditi ih s obzirom na ekumensku dimenziju formacije. Koliki se značaj pridaje toj ekumenskoj dimenziji u svim oblicima i na svim razinama formacije svjedoči već prva rečenica broja 12: »Ekumenska dimenzija trebala bi biti prisutna u svim vidovima i disciplinama kršćanske formacije.« O uporabi medija i biskupijskih mrežnih stranica u ekumensko-formacijske svrhe riječ je u cjelinama naslovljenima »Ekumenski pristup u korištenju medija« (br. 13) i »Neke preporuke za biskupijske mrežne stranice« (br. 14). U njima stoji zahtjev da: »Oni koji predstavljaju Crkvu u sredstvima društvene komunikacije moraju se nadahnjivati na ranije opisanim ekumenskim odredbama« (br. 13) i navodi da je »rubrika za ekumenizam na biskupijskoj mrežnoj stranici idealno mjesto za objavljivanje događaja i vijesti«, što može pridonositi ekumenskom usmjerenju osoba i njihovoj formaciji (usp. br. 14).

U tekstu »Praktične preporuke«, koji potom slijedi, uz ostale preporuke nalazi se i sljedeća: »Pobrinuti se da u svim sjemeništim, bogoslovijama i na svim katoličkim teološkim fakultetima u biskupiji postoji obvezatan tečaj ekumenizma, te osigurati da poduke iz teologije i drugih grana znanja imaju ekumensku dimenziju (usp. UR br. 10).«¹⁴

Također je i drugi dio Dokumenta pod naslovom »Odnosi Katoličke crkve prema drugim kršćanima« (br. 15–37) protkan poticajima da se ekumenska dimenzija trajno ima u vidu u svekolikim djelovanjima koja su u nadležnosti biskupa, uključujući i ona formacijska.

¹³ Usp. PAPINSKO VIJEĆE ZA PROMICANJE JEDINSTVA KRŠĆANA, *Biskup i jedinstvo kršćana: ekumenski vademecum*, Zagreb, 2021.

¹⁴ *Isto*, 26.

1.7. Ekumenska dimenzija teološkog obrazovanja u dokumentima drugih sastavnica Crkve

S razine opće Crkve skrb za ekumensku dimenziju odgoja, obrazovanja i formacije prenesena je i na razine njezinih sastavnica, kao što je npr. redovništvo. Tako npr. *Odredbe za primjenu Ustanova Reda bosonogih karmelićana (OCD)* obvezuju te redovnike da »primjerenom pripravom i marom posvećuju pažnju ekumenskoj apostolskoj djelatnosti, te istu skrb potiču i kod vjernika« (Odredbe, br. 61). U jednom drugom dokumentu istoga karmelskog reda kaže se: »Moliteljska i kontemplativna dimenzija Karmela morat će biti življena i predstavljena [...] i kao put za jedan ekumenski i međureligijski dijalog prema različitim sociokulturnim stanjima« (Poći od bitnoga, br. 61). Isti dokument, nadalje, očekuje od redovnika karmelićana osposobljenost da budu »sugovornici u religioznom svijetu i na području ekumenskog, međuvjerskog i dijaloga s različitim kulturama« (Poći od bitnoga, 68).

1.8. Afirmativan pristup i pozitivan odnos učiteljstva Crkve s obzirom na formaciju vjernika u ekumenskom duhu

Kada je riječ o odgoju, obrazovanju i formaciji u ekumenskom kontekstu, bilo institucionalne bilo individualne naravi, sve što je prethodno rečeno opravdava zaključak da je odnos crkvenog učiteljstva bez pridržaja afirmativan, pozitivan i promicateljski. Budući da je riječ o tematici i relacijama koje se nalaze samo unutar kršćanskog spektra, unutar spektra samo jedne religije, razumljivo je da je crkveno učiteljstvo u svojim dokumentima obrazovanje i formaciju pod ekumenskim vidom moglo tretirati opsežno, detaljno i precizno, već i stoga što su spona zajedništva među kršćanima tješnje i intenzivnije i blizina vjere i doktrine veća nego li kada je riječ o drugim religijama i svjetonazorima. Stoga je, već i zbog komparativnog aspekta, u drugom dijelu rada koji slijedi vrijedno pažnje vidjeti što crkveno učiteljstvo u svojim dokumentima preporučuje s obzirom na odgoj, obrazovanje i formaciju za međureligijski dijalog.

2. Međureligijski dijalog u naučavanju Crkve

Međureligijski dijalog, kao i ekumenski dijalog, premda na drugoj razini, danas je sastavni dio službenog naučavanja Katoličke crkve. Naime, od Drugoga vatikanskog koncila naovamo, svi relevantniji dokumenti Crkve bilo misijsko-evangelizacijskog karaktera bilo s područja teologije, socijalnog nauka ili ka-

toličkog odgoja, u većoj ili manjoj mjeri naglašavaju potrebu i važnost susreta i dijaloga s pripadnicima drugih religijskih tradicija i kultura radi zajedničkog doprinosa u očuvanju mira, izgradnji pravednog društva te stvaranja uvjeta za skladan suživot. U jednom globalnom svijetu, koji je obilježen religijskim i kulturalnim pluralizmom, Katolička crkva uključuje međureligijski dijalog u svoje misijsko poslanje te ga promatra u suodnosu s evangelizacijom i naviještanjem Isusa Krista, poštujući dostojanstvo ljudske osobe te slobodu savjesti i vjerovanja.¹⁵

Unatoč tomu, Katolička crkva u svojim službenim dokumentima ne govori sustavno o odgoju, obrazovanju ili formaciji za međureligijski dijalog, nego pruža osnovne smjernice, očekujući njihovu razradu i primjenu na partikularnim razinama. Odgojno-obrazovna, naročito formacijska dimenzija za međureligijski dijalog, potiče se prije svega u svrhu izvršavanja misijskog poslanja u dalekim nekršćanskim zemljama, ali sve češće također i za potrebe redovitog pastoralnog djelovanja u sekularnim zapadnim društvima, koja posljednjih desetljeća postaju, naročito u Europi, sve više multikulturalna i multireligijska. U tom pogledu poseban naglasak stavlja se na upoznavanje islama i dijalog s muslimanima, kako zbog njihove sve brojnije prisutnosti u zapadnoeuropskim zemljama tako i zbog novijih migracijskih valova. Izazovi religijskog pluralizma i potreba za međureligijskim dijalogom postali su redovite teme u teološkim, pastoralnim, katehetskim i općenito religijskim istraživanjima, što potvrđuje obilna literatura koja je u svijetu i na našim prostorima o tim temama posljednjih godina objavljena.¹⁶

U drugom dijelu ovoga rada osvrnut ćemo se na glavne dokumente Katoličke crkve o međureligijskom dijalogu kroz vid onoga što govore o odgo-

¹⁵ Usp. Battista MONDINI, Poslanje i nekršćanske religije, u: *Crkva i misije*, Sarajevo, 2009., 313–326; Maurice BORRMANS, Poslanje i dijalog, u: *Crkva i misije*, 341–367.

¹⁶ Upućujemo na osnovnu literaturu na hrvatskom jeziku koja je s teološkog i pedagoškog gledišta povezana s tematikom ovog članka: Nikola BIŽACA, O mjestu i ulozi proučavanja religija unutar studija katoličke teologije. Povijesni osvrt i perspektive za budućnost, u: *Crkva u svijetu*, 39 (2004.) 3, 379–410; Nikola DOGAN, Pristup religijskoj problematici na temelju saborskih smjernica i današnjega razvoja, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 3, 875–903; Klara ČAVAR – Vikica VUJICA, Odgoj za dijalog kao preduvjet mira. Kršćanska perspektiva odgoja za dijalog, u: *Magistra ladertina*, 13 (2018.) 1, 52–68; Tomislav KOVAČ, Međureligijski i međukulturalni dijalog u naučavanju Katoličke crkve, u: Adolf POLEGUBIĆ (ur.), *Crkva u multikulturalnoj i multireligijskoj Bosni i Hercegovini. Zbornik radova Godišnjeg pastoralnog skupa, Sarajevo, 24. – 28. rujna 2018.*, Frankfurt am Main, 2019., 9–58. Vidi također poglavlja »Dijalog s perspektivom. Od kulture dijaloga do dijaloga kultura« i »Crkva – promicateljica kulture dijaloga i zajedništva. Prema koncilskoj konstituciji *Gaudium et spes*« u knjizi: Ivan ŠARČEVIĆ, *Dijalog iz vjere*, Zagreb, 2021., 27–49 i 187–213.

ju, obrazovanju i formaciji svećenika, redovnika i vjernika laika za dijalog sa sljedbenicima drugih religija. Nije moguće spomenuti sve dokumente, ali ćemo dotaknuti one koje nam se čine najznačajnijima i nezaobilaznima za ovu tematiku. U tu svrhu, najprije ćemo podsjetiti na dijaloški obrat koji je Katolička crkva učinila na Drugome vatikanskom koncilu prema drugim religijskim tradicijama, s posebnim osvrtom na deklaraciju *Nostra aetate*, koju ćemo iščitavati upravo kroz njezine konkretne poticaje za dijalog. Zatim ćemo dati pregled ostalih dokumenata relevantnih za ovu temu.

2.1. Koncilski obrat prema drugim religijama

Na Drugom vatikanskom koncilu Katolička crkva je učinila epohalni obrat u svom odnosu prema suvremenom svijetu, tako i prema drugim religijskim tradicijama. *Dijalog i zajedništvo* – u samoj Katoličkoj crkvi, s drugim kršćanima i sljedbenicima drugih religija, tako i sa svim ljudima dobre volje u današnjem svijetu – dvije su ključne riječi i misli vodilje nužne za razumijevanje svih šesnaest dokumenata Koncila i njihove teološko-pastoralne smjernice.

Tako u odnosu na nekršćanske religije, Koncil ponovno oživljuje otačku teologiju o univerzalnom djelovanju Božjeg Logosa u povijesti čovječanstva (prisutnu osobito kod sv. Justina, sv. Klementa Aleksandrijskog, sv. Euzebijsa Cezarejskog) te u drugim religijskim tradicijama i kulturama prepoznaje i priznaje nazočnost »sjemenki Riječi« (*semina Verbi*),¹⁷ »elemente istine i milosti [...] poput skrivene Božje prisutnosti« (AG 9,2), »klice askeze i kontemplacije« (AG 18,2), »utjecaj milosti« te »dobre i istinite« stvari,¹⁸ »dragocjene religiozne i čovječne elemente«¹⁹, koji iz njihova vlastitog religioznog obzorja na neki način služe kao »pripravu za evanđelje« (usp. LG 16,1). Pretpostavka za pozitivan i konstruktivan odnos prema drugim religijskim tradicijama je koncilsko priznavanje »prava na slobodu vjerovanja [koje je] zaista utemeljeno u samom dostojanstvu ljudske osobe kakvom je poznajemo iz objavljene Božje riječi i iz samog razuma« i na nepovredivost ljudske savjesti.²⁰

¹⁷ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Ad gentes. Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., br. 11,2 i 15,1 (dalje: AG).

¹⁸ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Lumen gentium. Dogmatska konstitucija o Crkvi* (21. XI. 1964.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., br. 16,1 (dalje: LG); OT 16,6.

¹⁹ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., br. 92,4 (dalje: GS).

²⁰ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dignitatis humanae. Deklaracija o slobodi vjerovanja* (7. XII. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., br. 2,1.

2.1.1. Deklaracija *Nostra aetate* – trajno nadahnjujući dijaloški i odgojni dokument

Temeljni dokument koji predstavlja koncilski obrat prema drugim religijskim tradicijama zasigurno ostaje deklaracija *Nostra aetate*, koja se dandanas smatra *magna charta* međureligijskog dijaloga iz katoličke perspektive.²¹ Taj, inače najkraći (sadrži samo pet točaka), ali iznimno bogat dokument Koncila, ujedno je koncilski dokument koji je doživio najveći odjek u nekršćanskom svijetu i otvorio nova obzorja međureligijskim odnosima.²² Željeli bismo ovdje ukratko prikazati sadržaj deklaracije i istaknuti one elemente koji će postati konstanta u naučavanju Katoličke crkve o međureligijskom dijalogu, ali također ukazati i na zanimljive poticaje koji su veoma korisni u perspektivi odgoja, obrazovanja ili formacije za međureligijski dijalog.

U svom govoru o religiji, deklaracija polazi iz dvostruke perspektive. S jedne strane, Crkva konstatira da se »u naše vrijeme« (*nostra aetate*) *ljudski rod sve više sjedinjuje* i da se umnažaju međusobne (političke, gospodarske, kulturne i druge) veze između različitih naroda, što potiče Crkvu da razmotri odnos koji ima prema nekršćanskim religijama (usp. NA 1,1). S druge strane, Crkva priznaje i ističe *zajedničko porijeklo svih ljudi i naroda u Bogu* te ukazuje na značajnu ulogu religije u ljudskoj egzistenciji (usp. NA 1,3). Hermeneutički ključ cijele deklaracije sažet je u ovim riječima: »U svojoj zadaći da promiče jedinstvo i ljubav među ljudima, dapače i među narodima, ona [Crkva] prije svega svraća pozornost na ono što je ljudima zajedničko i što ih vodi k međusobnom zajedništvu« (NA 1,2). U tu svrhu, prvotni cilj deklaracije *Nostra aetate* nije opisivati ili prosuđivati doktrinarne postavke drugih religija, nego konstruktivno istaknuti one »zajedničke elemente« koji omogućuju »jedinstvo i ljubav«, tj. kroz susret, dijalog i suživot među pripadnicima različitih religijskih tradicija i kultura. To će reći da je stav Crkve takav da se upravo na *zajedničkim elementima* treba temeljiti odgoj, obrazovanje i formacija za međureligijski dijalog. U isto vrijeme, priznavanje pozitivnih elemenata prisutnih u drugim religijama i dijalog s njihovim sljedbenicima ne ukida trajnu navjestiteljsku zadaću Crkve, kao što to jasno izražava jedna od središnjih misli deklaracije: »Katolička crkva ne odbacuje ništa što u tim religijama ima istinita i sveta. S iskrenim poštova-

²¹ DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Nostra aetate. Deklaracija o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama* (28. X. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 72008. (dalje: NA).

²² Usp. Benedikt T. VIVIANO, L'histoire de »Nostra aetate«, la Déclaration sur les relations de l'Église avec les religions non chrétiennes, u: Mariano DELGADO – Benedikt T. VIVIANO (ur.), *Le dialogue interreligieux. Situation et perspectives. Colloque de Fribourg, 1–2 juin 2005*, Fribourg, 2007., 11sl.

njem promatra te načine djelovanja i življenja, zapovijedi i nauke koji, premda se u mnogome razlikuju od onoga što ona sama drži i predlaže, ipak nerijetko odražavaju zraku one Istine koja prosvjetljuje sve ljude. No ona bez prekida naviješta i dužna je naviještati Krista, koji je 'put i istina i život' (Iv 14,6), u kojemu ljudi nalaze puninu religioznoga života i u kojemu je Bog sve sa sobom pomirio« (NA 2,2).

Deklaracija *Nostra aetate* na nekoliko mjesta daje indirektnu, ali vrlo korisnu uputu kako pristupiti međureligijskom dijalogu i u odgojno-obrazovnoj i formacijskoj perspektivi. Primjerice, Crkva »opominje svoju djecu da razborito i s ljubavlju putem razgovora i suradnje sa sljedbenicima ostalih religija, svjedočeci kršćansku vjeru i nadu, priznaju, čuvaju i promiču ona duhovna i čudoredna dobra i one društveno-kulturalne vrednote koje se kod njih nalaze« (NA 2,3). Osim razboritosti i ljubavi (kao polazišta) te razgovora, suradnje i svjedočanstva (kao metoda), ovdje je posebno zanimljiv naglasak stavljen na priznavanju, čuvanju i promicanju zajedničkih duhovnih i moralnih dobara i vrijednosti (kao zajedničkih sadržaja). To pretpostavlja međusobno poštovanje i podršku između velikih religija, što je osobito važno u današnjem sve sekulariziranijem svijetu.

Deklaracija *Nostra aetate* islamu posvećuje dva paragrafa (usp. NA 3). U prvom i dužem paragrafu ističe ponajprije zajedničke vrijednosti islamske i kršćanske vjere (štovanje jedinog i transcendentnog Boga, pozivanje na Abrahama, Isusa i Mariju, vjera u Posljednji sud i uskrsnuće) kao i zajedničke duhovne i moralne vrijednosti (važnost čudoređa, molitve, milostinje i posta). U drugom, kraćem ali nimalo manje važnom paragrafu, Koncil poziva kršćane i muslimane da »zaborave« stoljeća međusobnih razdora i neprijateljstva, potičući ih da se »iskreno trude oko međusobnoga razumijevanja, da zajednički štite i promiču društvenu pravednost, čudoredna dobra te mir i slobodu za sve« (NA 3,2). U tom tekstu opet nalazimo dvije dimenzije, koje valja uzimati u obzir za odgoj i formaciju za međureligijski, ovdje konkretno, za kršćansko-muslimanski dijalog. S jedne strane, to je isticanje zajedničkih doktrinarnih i duhovno-moralnih sadržaja, s druge strane, upućivanje na zajedničke moralno-etičke izazove, koji su danas jednako važni, možda još i važniji, negoli u vremenu Koncila. Naime, u današnjem svijetu kršćani i muslimani zajedno čine gotovo polovicu svjetskog stanovništva, a broj muslimana je sve veći u zapadnoeuropskim zemljama. Stoga o međusobnim odnosima kršćana i muslimana ne ovise samo mir i stabilnost u svijetu nego i mnogi društveni izazovi u konkretnim lokalnim sredinama u kojima su društvena pravednost, sloboda i dostojanstvo ljudske osobe nerijetko omalovažavani ili ugroženi.

Posebno važan dio deklaracije *Nostra aetate* je govor o Židovima (usp. NA 4), koji je zapravo najviše utjecao na koncilske oce da religijama posvete zaseban dokument.²³ Taj prilično dugačak tekst o Židovima (ukupno osam paragrafa) sadrži još jasnije odgojno-obrazovne i formacijske smjernice. I ovdje deklaracija ističe duhovnu povezanost Crkve s »rodom Abrahamovim« (NA 4,1) i »veliku duhovnu baštinu« zajedničku kršćanima i Židovima (usp. NA 4,5 i 4,7), koji daju temelje kršćanskom proučavanju židovstva te razvijanju dijaloških odnosa sa Židovima: »Kad je, dakle, kršćanima i Židovima zajednička tako velika duhovna baština, ovaj Sveti sabor želi potaknuti i preporučiti međusobno poznavanje i poštovanje jednih i drugih; ono se osobito stječe biblijskim i teološkim studijem i bratskim razgovorima« (NA 4,5). Ovdje je jasno naglašeno kako su međusobno poznavanje i poštovanje, studij i dijalog, najuže povezani i ovisni jedni o drugome. Bitna dimenzija tog teksta je što njime Crkva odlučno prekida s višestoljetnom praksom okrivljavanja Židova za Isusovu smrt. Koncil tu poziva na korjenitu promjenu mentaliteta i odstupanje od svakog oblika mržnje, progona i antisemitizma, koji su vijekovima opterećivali kršćansko-židovske odnose, a koji su, nažalost, još uvijek prisutni kod pojedinih ljudi i skupina u današnjem svijetu. Ta promjena mentaliteta mora se utkati kako u proučavanju tako i u govorenju o židovstvu, što je naročito važno u katehezi, propovjedništvu, ali i religijskom obrazovanju u školama: »Iako je Crkva novi Božji narod, neka se ipak Židovi ne prikazuju kao da su od Boga odbačeni i prokleti, kao da bi to proizlazilo iz Svetog pisma. Stoga neka svi paze da u katehezi i u propovijedanju Božje riječi ne naučavaju nešto što se ne slaže s evanđeoskom istinom i Kristovim duhom« (NA 4,6).

U perspektivi odgoja i obrazovanja za međureligijski dijalog važan je i veoma poticajan završni broj deklaracije *Nostra aetate*. U njemu Crkva poziva na sveopće bratstvo i ljubav među ljudima, kao odrazu osobnog odnosa s Bogom, »Oca svijetu« (usp. NA 5,1). Tim iskrenim i dobronamjernim pozivom Koncil želi ukloniti »temelj svakoj teoriji ili praksi koja između čovjeka i čovjeka, između naroda i naroda uvodi diskriminaciju s obzirom na ljudsko dostojanstvo i prava koja odatle proizlaze. Crkva, dakle, osuđuje svaku diskriminaciju ili zlostavljanje ljudi, koje se provodi zbog rase ili boje, društvenoga položaja ili religije kao protivne Kristovu duhu« (NA 5,2-3). Taj poziv ostaje iznimno važan i u današnjem globalnom svijetu koji je, unatoč sve većoj povezanosti i međuovisnosti, u sebi razdiran mnogim (među)nacionalnim sukobima,

²³ Usp. Nikola BIŽACA, Kako je nastala saborska deklaracija »Nostra aetate« o odnosima Crkve prema nekršćanskim religijama, u: *Bogoslovska smotra*, 70 (1998.) 3, 399–414.

društvenim podjelama, ideološkim i religijskim ekstremizmima te porastom isključivosti i nasilja.

Iz svega izloženoga možemo slobodno tvrditi kako koncilaska deklaracija *Nostra aetate* nije samo dokument kojim je Katolička crkva izrazila svoja osnovna načela glede odnosa i dijaloga sa sljedbenicima drugih religija nego je također dokument koji je dao vrlo poticajne i nadahnjujuće smjernice na kojima se mogu graditi pedagoške metode na području odgoja, obrazovanja i formacije za međureligijski dijalog. Po tim dvjema značajkama deklaracija *Nostra aetate* uistinu je nezaobilazan dokument, koji će do danas ostati referentna točka katoličkog naučavanja o međureligijskom dijalogu.

2.1.2. Dodatni koncilski poticaji za proučavanje religija i dijalog

Međutim, Drugi vatikanski koncil još na nekim mjestima upućuje na važnost izučavanja drugih religijskih tradicija i kultura u teološke, katehetske, pastoralne ili misijske svrhe. Tako dekret *Optatam totius o odgoju i izobrazbi svećenika*, govoreći o obnovi crkvenih studija i prilagođavanju različitim kontekstima, uz ekumensku naobrazbu u formaciji svećenika ističe i važnost upoznavanja »drugih religija koje su više raširene u pojedinim krajevima kako bi što bolje priznali ono dobro i istinito što po Božjoj providnosti one posjeduju i naučili pobijati zablude te puninu svjetla istine priopćivati onima koji ga ne posjeduju« (OT 16,6). Slično vrijedi i za misijsku formaciju i djelovanje: »Neka se odgajaju [budući svećenici i misionari] u duhu ekumenizma i pravo pripravljanju na bratski dijalog s nekršćanima« (AG 16,6; usp. AG 26,6). Tako i teološki fakulteti u svojim studijskim programima moraju, uz osnovna teološka područja, uključivati i predmete koji će unapređivati »dijalog s odijeljenom braćom i s nekršćanima« (GE 11,1). Koncil poziva i vjernike laike na suradnju s ostalim kršćanima, ali i nekršćanima koji priznaju evanđeoske vrednote.²⁴ Iz spomenutih perspektiva, Koncil jasno ističe koliko je Crkvi stalo do »iskrenog« i »otvorenog dijaloga« te »bratske suradnje« sa svim ljudima i narodima, neovisno o njihovim misaonim i vjerskim opredijeljenima, za dobrobit čovječanstva i »služenju ljudskoj obitelji« (usp. GS 92,1).

Važno je ovdje spomenuti kako još za vrijeme Koncila novoizabrani papa Pavao VI. objavljuje svoju nastupnu encikliku *Ecclesiam suam*, kojom poslanje Katoličke crkve u suvremenom svijetu promatra prije svega pod vidom nuž-

²⁴ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Apostolicam actuositatem. Dekret o apostolatu laika* (18. XI. 1965.), u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008., br. 272.

nosti dijaloga.²⁵ Štoviše, to je prvi put da Crkva uopće u jednom dokumentu sustavno govori o dijalogu, i to vrlo pozitivno. Za Pavla VI. dijalog nije samo ljudska aktivnost nego ima teološko utemeljenje u (auto)komunikacijskoj dimenziji Božje objave i na neki način je nastavak »razgovora spasenja« (*colloquium salutis*), koji je Bog prvi započeo s čovječanstvom (usp. ES 72–79). Dijalog nipošto nije suprotan niti relativizira evangelizacijsko poslanje Crkve, naprotiv, »dijalog je evangelizacija« (usp. ES 66). Pavao VI. ističe četiri glavne oznake dijaloga: jasnoću, blagost, povjerenje i razboritost (usp. ES 83), koja mogu poslužiti kao korisna pedagoška načela. Napokon, Pavao VI. dijaloške adresate Crkve svrstava u tri koncentrična i komplementarna kruga, svaki sa svojim specifičnim ciljevima: prvi ili izvanjski krug je dijalog s čovječanstvom kao takvom, uključujući ateiste, te mu je cilj pridonijeti miru i općem zajedništvu među ljudima (usp. ES 100–109); drugi ili srednji krug odnosi se na sljedbenike različitih religija, najprije na monoteiste (Židove i muslimane), zatim na pripadnike velikih afričkih i azijskih religija (usp. ES 110–111); treći, zapravo, središnji i polazišni krug, dijalog je među samim kršćanima, tj. ekumenski, ali i unutarcrkveni dijalog, kojem je cilj ojačati kršćansko zajedništvo i obogatiti život Katoličke crkve (usp. ES 112–119). Za našu temu važno je posebno istaknuti ciljeve dijaloga sa sljedbenicima drugih religija. Naime, priznajući »različita duhovna i moralna dobra« koja se u njima nalaze, enciklika *Ecclesiam suam* jasno formulira ono što će u poslijekoncilskom vremenu postati glavni ciljevi međureligijskog dijaloga iz perspektive katoličkog naučavanja: »Spremni smo [učiteljstvo Crkve] zajedno s njima braniti i promicati ideale vjerske slobode, bratstva među ljudima, prave kulture, društvene dobrotvornosti i društvenog reda. S obzirom na te zajedničke ideale, što se Nas tiče [crkvenog učiteljstva i ukupne Crkve], razgovor je uvijek moguć. I nećemo propustiti nijednu priliku da ga ponudimo, kad god u uzajamnu iskrenom poštovanju on bude dobrohotno prihvaćen« (ES 111). Iako je enciklika *Ecclesiam suam* objavljena prije svršetka Drugoga vatikanskog koncila i nije željela anticipirati njegove zaključke, ona na najbolji način odiše duhom Koncila i nezaobilazna je u vrednovanju katoličkog naučavanja o dijalogu općenito, pa tako i o međureligijskom dijalogu.

Ako povezujemo odgojnu, obrazovnu i formacijsku ulogu vjerskih zajednica, u našem slučaju Katoličke crkve, s brojnim ljudskim, etičkim i kulturnim izazovima suvremenog društva i šireg obrazovnog sustava u njemu, onda vidimo koliko su temeljna dijaloška polazišta Drugoga vatikanskog koncila

²⁵ PAVAO VI., *Ecclesiam suam*. Enciklika o putovima kojima Katolička crkva treba da izoršuje u naše doba svoju zadaću (6. VIII. 1964.), Zagreb, 1979. (dalje: ES).

i enciklike *Ecclesiam suam* iznimno konstruktivna i poticajna za svaki oblik suradnje oko općeg i zajedničkog dobra. To svoje temeljno opredjeljenje za dijalog Katolička crkva će nastavljati bez prestanka potvrđivati i u poslijekoncilskom vremenu, između ostaloga kroz niz drugih dokumenata. Na neke od njih ćemo se sada osvrnuti.

2.2. Pregled značajnijih poslijekoncilskih dokumenata o međureligijskom dijalogu iz odgojno-obrazovne i formacijske perspektive

Koliku važnost koncilska Crkva pridaje dijalogu sa sljedbenicima drugih religija svjedoči činjenica da je papa Pavao VI. već 19. svibnja 1964. godine, na blagdanu Duhova, osnovao Tajništvo za nekršćane (*Secretariatus pro non Christianis*), koje je stavljeno pod ingerenciju Kongregacije za evangelizaciju naroda i koje sačinjavaju stručnjaci s područja religija. Zadatci Tajništva formulirani su ovim riječima: »Tražiti metodu i putove da se uspostavi prikladan dijalog s nekršćanima. Radit će stoga na tome da kršćani ispravno upoznaju i pravo cijene nekršćane, a nekršćani pak da prikladno upoznaju i cijene kršćanku nauku i život [...]; osigurati formaciju onih koji sudjeluju u dijalogu; predlagati, ispitivati i odobravati inicijative koje odgovaraju iskustvu.«²⁶ Tajništvu je odmah pridružen Ured za unapređenje odnosa s muslimanima.²⁷ Zbog sve većih izazova s kojima se religije pojedinačno ili zajednički suočavaju u svijetu i Europi, papa Ivan Pavao II. je 1988. godine Tajništvo preimenovao u Papinsko vijeće za međureligijski dijalog (*Pontificium Consilium pro Dialogo Inter Religiones*), podižući ga na razinu Rimske kurije. Osnovna zadaća toga Vijeća je uspostaviti dijalog sa sljedbenicima drugih religija, razvijati uzajamno upoznavanje i poštovanje, surađivati u unapređivanju čovjekova dostojanstva te duhovnih i moralnih vrijednosti, ali također brinuti se »za odgoj i obrazovanje onih koji se posvećuju dijalogu ovakve vrste«²⁸.

Od Koncila naovamo Katolička crkva je, bilo kroz dokumente Tajništva za nekršćane, odnosno, Papinskog vijeća za međureligijski dijalog, bilo kroz druge dokumente ili prigodne govore, izjave ili poruke učiteljstva, trajno ohr-

²⁶ Usp. PAVAO VI., *Regimini Ecclesiae Universae. Constitutio apostolica de Romana Curia* (15. XV. 1967.), poglavlje IV, glava II, br. 96–100, ovdje br. 99, u: *Acta Apostolicae Sedis: Commentarium Officiale*, 59 (1967.) 14, 919–920.

²⁷ Usp. *Isto*, br. 100.

²⁸ Usp. IVAN PAVAO II., *Pastor bonus – Dobri pastir. Apostolska konstitucija o Rimskoj kuriji* (28. VI. 1988.), br. 159–162, ovdje br. 160, u: *Zakonik kanonskoga prava, proglašen vlašću pape Ivana Pavla II., s izvorima*, Zagreb, 1996., str. 955.

brivala dijalog i suradnju sa sljedbenicima drugih religija.²⁹ Ovdje ćemo nastojati dati kratak kronološki i sadržajni pregled značajnijih crkvenih dokumenata o tom pitanju, osobito pod vidom njihovih poticaja vezanih za odgoj, obrazovanje i formaciju za međureligijski, a u novije vrijeme, sve više i za međukulturalni dijalog. Dokumente možemo ugrubo podijeliti u dvije velike vremenske faze. Najprije na one koji u prvoj fazi razvijaju i produbljuju koncilsko učenje o međureligijskom dijalogu na teološkoj, pastoralnoj i misijskoj razini (1965. – 2000.), te na one koji u drugoj fazi sve više dotiču aktualnije teme kao što su multikulturalizam, migracije, islam i pitanje suživota (od 2000. naovamo).

2.2.1. Razvijanje i produbljivanje koncilskog naučavanja o međureligijskom dijalogu

Prvi dokument Tajništva za nekršćane nazvan *Prema susretu religija* (1967),³⁰ izravno se nadovezuje na koncilsko učenje o religijama, pozivajući na uvažavanje onoga što je »dobro i istinito« u njima (usp. II. poglavlje, točka 3). Dokument izlaže temeljna doktrinarna polazišta za dijalog sa sljedbenicima drugih religija (II. poglavlje) i neka opća načela znanosti o religijama (III. poglavlje), ali isto tako, sukladno deklaraciji *Nostra aetate*, usko povezuje dijalog s dužnošću svjedočenja vlastite vjere (VI. poglavlje). Originalnost dokumenta je što posvećuje čitavo jedno cijelo poglavlje baš *odgoju za dijalog* (V. poglavlje), spajajući potrebu za dijalogom, pripremu vjere i ljubavi te primjenu u svakom specifičnom kontekstu prilagođenih znanstvenih i drugih metoda za dijalog: »Dijalog s nekršćanima je umijeće koje traži prokušanu psihologiju, znanje, takt, no najviše poleta topline i ljubavi« (V. poglavlje, točka 1). Uz biskupe, svećenike, redovnike i redovnice, dokument neobičan naglasak stavlja i na ulogu i formaciju vjernika laika i žena za dijalog s nekršćanima (usp. IV. i VIII. poglavlje).

U sljedećem dokumentu Tajništva za nekršćane pod nazivom *Stav Crkve prema sljedbenicima drugih religija* (1984.)³¹ još je jasnije istaknuta potreba za me-

²⁹ Usp. PONTIFICIO CONSIGLIO PER IL DIALOGO INTERRELIGIOSO – Francesco GIOIA (ur.), *Il dialogo interreligioso nell'insegnamento ufficiale della Chiesa cattolica* (1963–2013), Vaticano, 2013. Velik broj dokumenata, govora i poruka dostupni su na službenim internetskim stranicama Papinskog vijeća za međureligijski dijalog: https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/index.

³⁰ Usp. SEKRETARIJAT ZA NEKRŠĆANE, *Prema susretu religija. Sugestije za dijalog: opći dio*, Zagreb, 1968.

³¹ Usp. TAJNIŠTVO ZA NEKRŠĆANE, *Stav Crkve prema sljedbenicima drugih religija*, Zagreb, 1985. Dokument je poznat i pod naslovom *Dijalog i misije*.

đureligijskim dijalogom, osobito za pastoralne potrebe (usp. br. 7). U tom se dokumentu prvi put ističu četiri glavna oblika dijaloga: *dijalog svakidašnjeg života* »za svaku sredinu u kojoj [kršćanin] živi i djeluje: u obiteljsku, društvenu, odgojnu, umjetničku, gospodarsku i dr.« (br. 30); *dijalog djelovanja i suradnje* »u ostvarenju humanitarnih, društvenih, gospodarskih i političkih ciljeva kojima je svrha oslobođenje i promicanje čovjeka« (br. 31); *dijalog na razini stručnjaka* »bilo da sučeljuju, produbljuju i obogaćuju vlastitu vjersku baštinu, bilo da njezino bogatstvo primjenjuju na probleme što se postavljaju pred čovječanstvo tijekom njegove povijesti. [...] U tom sučeljavanju sugovornici se međusobno upoznaju i uzajamno cijene duhovne vrednote i kulturalne kategorije i tako promiču zajedništvo i bratstvo među ljudima (usp. NA 1)« (usp. br. 33–34); *dijalog na jednoj dubljoj razini*, u kojem »ljudi ukorijenjeni u vlastite vjerske predaje mogu s drugima dijeliti svoja iskustva u molitvi, razmatranju, vjeri i zalaganju«, odnosno, uzajamno svjedočiti svoju vjeru i dijeliti svoje duhovne vrednote i ideale (usp. br. 35).

Papa Ivan Pavao II. ostat će zapamćen kao velik promicatelj međureligijskog dijaloga. Međureligijska molitva za mir koja se, na njegovu inicijativu, održala 27. listopada 1986. godine u Asizu predstavlja prekretnicu u međureligijskim odnosima na svjetskoj razini.³² U tom smjeru vrlo je važna njegova misijska enciklika *Redemptoris missio* (1990.), kojom nedvosmisleno potvrđuje da je »međureligijski dijalog dio evangelizacijskog poslanja Crkve«³³. Štoviše, u njoj izjavljuje da su »druge religije Crkvi pozitivan izazov« jer je potiču da »otkriva i prepoznaje znakove Kristove nazočnosti i djelovanja Duha« u njima, ali i da »dublje istraži svoju narav i posvjedoči cjelovitosti objave, kojoj je čuvarica na dobro svijetu« (usp. RM 56). Podsjećajući na glavne oblike dijaloga (od dijaloga stručnjaka ili službenih predstavnika do dijaloga života i suradnje te uzajamnog svjedočenja i razmjene duhovnih iskustava), Ivan Pavao II. jasno ističe da su »svi vjernici i sve kršćanske zajednice pozvani na prakticiranje dijaloga, iako ne u istom stupnju i obliku. Za nj je neophodan doprinos laika, koji 'primjerom svoga života i vlastitim djelovanjem moraju raditi na poboljšavanju odnosa među pripadnicima raznih religija' (*Christifideles laici*, br. 35), dok će neki od njih također moći pridonijeti istraživanjima i proučavanjima« (RM 57). Enciklika također naglašava potrebu za misijskom formacijom bogoslova,

³² Usp. Nikola VUKOJA, Duh Asiza: proročka gesta pape Ivana Pavla II., u: Ines SABOTIĆ – Željko TANJIĆ – Gordan ČRPIĆ (ur.), *Ivan Pavao II.: Poslanje i djelovanje*, Zagreb, 2007., 85–118.

³³ Ivan Pavao II., *Redemptoris missio. Enciklika o trajnoj vrijednosti misijske naredbe* (7. XII. 1990.), Zagreb, 1991., br. 55 (dalje: RM).

svećenika, redovnika i vjernika laika u njihovoj teološkoj izobrazbi, »koja ne smije zanemariti opću misiju Crkve, ekumenizam, proučavanje velikih religija i misiologiju« (RM 83).

Samo nekoliko mjeseci poslije te enciklike izlazi dokument nazvan *Dijalog i navještaj* (1991.), koji je na teološkoj razini vjerojatno najizazovnije dokument poslijekoncilskog učiteljstva na području međureligijskog dijaloga.³⁴ U svijetu koji je kulturalno i religijski sve više pluralan i povezan, tim su dokumentom Papinsko vijeće za međureligijski dijalog i Kongregacija za evangelizaciju naroda željeli kršćanima dati smjernice koje će im pomoći još više poštivati vjernike drugih religija, ostajući vjerni zahtjevu navješćivanja evanđelja.³⁵ Dokument jasno ističe važnost međureligijskog dijaloga za Crkvu te kako se drugim religijskim tradicijama mora pristupiti na objektivan i pozitivan način: »Pravedno vrednovanje drugih vjerskih predaja obično pretpostavlja uski dodir s njima. To uključuje, osim teoretskog poznavanja, stvarno iskustvo međuvjerskog dijaloga sa sljedbenicima ovih predaja. Ali, isto je tako točno da ispravno teološko vrednovanje ovih predaja, barem u općenitim pojmovima, uvijek ostaje neophodni preduvjet međuvjerskog dijaloga. Mora se približiti ovim predajama s velikom osjetljivošću jer se u njima kriju duhovne i ljudske vrednote« (br. 14). Dokument još jasnije definira četiri oblika međureligijskog dijaloga koji su međusobno povezani: *dijalog života*, koji se prije svega sastoji u održavanju dobrosusjedskih odnosa, *dijalog djela* utemeljen na zajedničkom zalaganju za društvenu pravednost i opće dobro, *teološki dijalog* ili dijalog stručnjaka i znanstvenika koji zajedno razmišljaju o temeljima svoje vjere, te *dijalog duhovnosti* koji teži k uzajamnoj razmjeni duhovnih iskustava (usp. br. 42–43). U svojem zaključku, dokument naglašava važnost proučavanja odnosa između dijaloga i navještaja, vodeći računa o specifičnostima svakog zemljopisnog i društveno-kulturalnog konteksta. U tu svrhu pozivaju se biskupske konferencije da povjere »ova proučavanja vlastitim komisijama i teološkim i pastoralnim institutima«, koji će po potrebi »prirediti posebne predmete i ogranke studija«. »Posebna će pažnja biti poklonjena mladima koji žive u pluralističkom ozračju i susreću sljedbenike drugih vjera u školi, na

³⁴ PAPINSKO VIJEĆE ZA MEĐURELIGIJSKI DIJALOG – ZBOR ZA EVANGELIZACIJU NARODA / Francis ARINZE – Josef TOMKO, *Dijalog i navještaj. Razmišljanja i upute o međuvjerskom dijalogu i o naviještanju evanđelja Isusa Krista* (19. V. 1991.), Sarajevo, 1992.

³⁵ Usp. Joseph DORE, Navještaj Isusa Krista i susret s religijama, u: *Svesci Communio*, (1996.) 87/88, 20–28; Nikola BIŽACA, Dijalektičko jedinstvo dijaloga i navještaja u međureligijskim odnosima, u: Bože VULETA – Ante VUČKOVIĆ – Ivan MILANOVIĆ LITRE (ur.), *Dijalogom do mira. Zbornik radova u čast dr. Željku Mardešiću*, Split, 2005., 461–473.

poslu, u omladinskim pokretima i u drugim udruženjima, pa čak i u vlastitim obiteljima« (usp. br. 88).

Pred sve većim izazovima religijskog pluralizma i njegovih implikacija na kršćansku teologiju, Međunarodno teološko povjerenstvo objavilo je dokument *Kršćanstvo i religije* (1997).³⁶ U tom dokumentu Katolička crkva je htjela postaviti *status quaestionis* teologije religija te upozoriti na njezine moguće doktrinarne devijacije, osobito vezano uz kršćansko poimanje Boga, jedinstveno i univerzalno Kristovo spasenjsko posredništvo, kršćansko poimanje istine itd. Dokument ujedno produbljuje teološku dimenziju međureligijskog dijaloga i potvrđuje njegovo mjesto u poslanju Crkve (usp. br. 2 i 23–26). Na tom tragu nešto kasnije objavljena je deklaracija *Dominus Iesus* (2000.), koja katoličke teologe poziva na opreznost i veću jasnoću u međureligijskim i ekumenskim istraživanjima, ostajući vjerni istinama katoličke vjeroispovijesti.³⁷ Iako su ta dva dokumenta strogo teološke naravi, doktrinarni temelji na koje podsjećaju nezaobilazni su u stručnoj katoličkoj formaciji za međureligijski dijalog.

2.2.2. Aktualne teme: utjecaj multikulturalizma, migracija i islama, nužnost suživota

U Europi koja je, osim sekularizacijom, posljednjih desetljeća sve više obilježena multikulturalizmom te religijskim i svjetonazorskim pluralizmom, papa Ivan Pavao II. je objavio bogat i poticajan dokument *Ecclesia in Europa* (2003.), kojim ukazuje na glavna područja poslanja Katoličke crkve te na zajedničke izazove Crkve i drugih vjerskih zajednica u suvremenim europskim društvima.³⁸ Dokument, između ostaloga, ističe nužnost uspostave »dubokog i pronicavog međuvjerskog dijaloga, osobito sa židovstvom i islamom« (br. 55). Međutim, zbog sve veće prisutnosti muslimana u europskim društvima (u vremenu objavljivanja tog dokumenta, Europska unija je imala oko 15 milijuna muslimana, danas ih ima dvostruko više), Ivan Pavao II. posebnu pozornost svraća na njegovanje dijaloga i ispravnog odnosa prema islamu, koji mora biti popraćen adekvatnom formacijom. Dokument lucidno poziva kršćane da budu »svjesni znatnog jaza koji postoji između europske kulture,

³⁶ Međunarodno teološko povjerenstvo, *Kršćanstvo i religije*, Zagreb, 1999.

³⁷ Usp. KONGREGACIJA ZA NAUK VJERE, *Dominus Iesus. Deklaracija o jedincatosti i spasenjskoj univerzalnosti Isusa Krista i Crkve* (6. VIII. 2000.), Zagreb, 2000. Vidi također: Nikola BIŽACA, *Ususret bratskom putovanju. Temelji i dijaloške perspektive teologije religija*, Zagreb, 2013., osobito 149–168.

³⁸ Usp. IVAN PAVAO II., *Ecclesia in Europa – Crkva u Europi. Apostolska postsinodska pobudnica o Isusu Kristu koji živi u svojoj Crkvi – izvoru nade za Europu* (28. VI. 2003.), Zagreb, 2003.

koja ima duboke kršćanske korijene, i muslimanske misli. U vezi s tim potrebno je da kršćani koji su u svakodnevnom doticaju s muslimanima steknu prikladnu izobrazbu i objektivna saznanja o islamu kako bi se znali odnositi prema njemu« (br. 57).³⁹

Pred sve češćim migracijama, koje dovode do kulturalnog i religijskog miješanja društva, Katolička crkva godinama upozorava na brigu cijele Crkve, ali i građanskog društva, za selioce glede njihova prihvaćanja i dugoročnog integriranja. To je napose učinila u dokumentu *Erga migrantes caritas Christi* (2004.).⁴⁰ Konfesionalni sastav današnjih migracija, barem prema Europi, jednako zahtjeva ekumenski pristup (mnogi migranti pripadaju različitim crkvama i crkvenim zajednicama, osobito istočnog obreda, usp. br. 52–58) i potrebu međureligijskog dijaloga (većina migranata su muslimani ili sljedbenici drugih religija, usp. br. 59–69). Migracije pred Crkvom i društvom uistinu postavljaju puno izazova kako društveno-ekonomske (cjelovita integracija), kulturalno-religijske i identitetske naravi (suživot u pluralnom sekularnom društvu) tako i pastoralne naravi (mješovite ženidbe, pitanje obraćenja, krštenja i odgoja djece u vjeri, usp. br. 61–68). I ovdje je odnos i stvaranje uvjeta za suživot sa seliocima muslimanske vjeroispovijesti posebno važan (usp. br. 65–68). Ta kulturalna i religijska pluralizacija društva te izazovi suživota koje ona nameće pozivaju Crkvu da na općoj i partikularnim razinama potiče izobrazbu i formaciju vjernika za potrebe međureligijskog dijaloga: »U tu će se svrhu u partikularnim crkvama morati zajamčiti vjernicima i samim dušobrižnicima trajna izobrazba i upoznavanje s ostalim religijama kako bi se svladale predrasude, prevladao religijski relativizam i izbjeglo neopravdana zatvaranja i strahove, koji kočé dijalog i podižu prepreke te potiču čak na nasilja i nerazumijevanja. Mjesne će se crkve pobrinuti da tu izobrazbu uključe u odgojne programe sjemeništa, škola i župa« (br. 69).

Na pozitivno vrednovanje religije u suvremenom sekularnom društvu poziva također Benedikt XVI. u enciklici *Caritas in Veritate* (2009.).⁴¹ Kršćanstvo i druge religije mogu pridonijeti društvenom skladu, cjelovitom razumijevanju čovjeka i konstruktivnom odnosu s kulturom (usp. br. 55–56). Ovdje je dijalog vjere i razuma od prvotne važnosti za poticanje bratske suradnje između

³⁹ O toj gorućoj temi vidi vrlo koristan dokument koji, osim demografskih i nekih sociokulturoloških podataka, nije izgubio od svoje aktualnosti: Maurice BORRMANS – Sekretarijat za nekršćane, *Smjernice za dijalog između kršćana i muslimana*, Zagreb, 1984.

⁴⁰ Usp. PAPINSKO VIJEĆE ZA PASTORAL SELILACA I PUTNIKA, *Erga migrantes caritas Christi – Kristova ljubav prema seliocima* (2. V. 2004.), Zagreb, 2005., br. 42.

⁴¹ BENEDIKT XVI., *Caritas in veritate – Ljubav u istini. Enciklika o cjelovitome ljudskom razvoju u ljubavi i istini* (29. VI. 2009.), Zagreb, 2010., br. 55–56.

vjernika i nevjernika (usp. br. 57), tako i za susret kulturā i narodā (usp. br. 59).⁴² Poznato je da je Benedikt XVI., zbog nepremostivih doktrinarnih razlika koje religije nose sa sobom, umjesto međureligijskog dijaloga privilegirao dijalog kulturā utemeljenih na racionalnim i univerzalnim vrijednostima. No, zbog sve većeg demografskog, društvenog i političkog utjecaja islama u današnjem svijetu, posebno je naglašavao dijalog s muslimanima. Tako u svom govoru pred izaslanstvom muslimanskih zajednica u Njemačkoj, za vrijeme XX. svjetskog dana mladih u Kölnu (18. – 21. kolovoza 2005.), nedvosmisleno je poručio da se »međureligijski i međukulturalni dijalog između kršćana i muslimana ne može svesti na prolaznu odluku. On je zapravo životna nužnost o kojoj velikim dijelom ovisi naša budućnost.«⁴³

Za našu temu nezaobilazan je dokument Kongregacije za katolički odgoj *Odgajati za međukulturalni dijalog u katoličkim školama* (2013.).⁴⁴ Taj zanimljiv i pedagoški poticajan dokument naslanja se na (poslije)koncilsko učenje Katoličke crkve o međureligijskom dijalogu i povezuje ga sa sve većom potrebom za međukulturalnim dijalogom u suvremenim zapadnim društvima, tako i u školama, uključujući i katoličkim školama koje pohađaju učenici različitih etničkih, kulturalnih i vjerskih pripadnosti. Originalnost tog dokumenta je što u obrazovanju, umjesto relativističkog ili asimilacijskog pristupa, ističe »međukulturalni pristup« kojim se uvažava i kreativno integrira kulturu i identitet domaćima i pridošlice u vidu suživota: »Riječ je o stvaranju novoga međukulturalnog dijaloga koji želi ostvariti integraciju kultura u međusobnom priznavanju« (br. 28). U tom smislu katolički odgoj i obrazovanje bi istodobno trebali biti obilježeni *postojanošću* prema vlastitom kršćanskom identitetu i sustavu vrijednosti kao i *otvorenošću* i *uključivošću* prema pripadnicima drugih kultura i religija. Katolički odgojni projekt za međukulturalni dijalog taj dokument sažima u sedam glavnih crta: 1. *njegovati katolički identitet* i kršćansku viziju školskog odgoja nadahnutu evanđeoskim načelima; 2. *stvarati zajednička obzorja*, kojima će se u isto vrijeme potvrditi pripadnost vlastitoj kulturi i pripadnost čovječanstvu; 3. omogućiti *promišljenu otvorenost prema onome što je svesvjetsko* kako bi se razumjelo današnji svijet i međuovisnosti »planetarnog čovjeka«; 4. *formirati jake identitete* koji će biti svjesni vlastite tradicije i kulture, a ujedno

⁴² O plodonosnom susretu vjere, razuma i različitih kultura iz kršćanske perspektive vidi: IVAN PAVAO II., *Fides et ratio – Vjera i razum. Enciklika o odnosu vjere i razuma* (14. IX. 1998.), Zagreb, 1998., br. 70–73.

⁴³ Usp. XXe JMJ à Cologne. Cultiver l'espérance entre chrétiens et musulmans (20 août 2005), u: *La Documentation catholique*, (2005.) 2343, 901–902.

⁴⁴ Usp. KONGREGACIJA ZA KATOLIČKI ODGOJ, *Odgajati za međukulturalni dijalog u katoličkoj školi. Živjeti zajedno za civilizaciju ljubavi* (28. X. 2013.), Zagreb, 2016.

sposobni priznati dostojanstvo drugoga i voditi dijalog; 5. *razvijati autorefleksivnost*, odnosno naviku preispitivanja vlastitih iskustava i ponašanja u svrhu posvjescivanja sebe i kognitivnog izlaska iz sebe; 6. *poštivati i razumijevati vrednote drugih kultura i religija* kako bi se učilo dijalogizirati i međusobno potvrditi opće vrijednosti kao što su solidarnost, tolerancija i sloboda; 7. *odgajati za sudjelovanje i odgovornost* u društvenoj i vjerničkoj zajednici (usp. br. 63). U međukulturalnom kontekstu *integracija, interakcija i priznavanje drugoga* sačinjavaju tri temeljna usmjerenja katoličke škole i svih koji u njoj sudjeluju (usp. br. 78).

Vrlo je zanimljiv i dokument Papinskog vijeća za međureligijski dijalog pod nazivom *Dijalog u istini i ljubavi* (2014.), objavljen povodom pedesete obljetnice osnivanja Tajništva za nekršćane.⁴⁵ Dokument nudi jednu lijepu teološku i doktrinarnu sintezu (poslije)koncilskog učenja o religijama te nastoji formulirati pastoralne smjernice za međureligijski dijalog na temelju iskustava pojedinih biskupskih konferencija u svijetu. Međureligijski dijalog se razmatra u svjetlu konkretne društvene stvarnosti i njezinih najčešćih izazova u školi, na radnom mjestu, u miješanim brakovima itd. U formaciju za međureligijski dijalog ističe se dobro poznavanje i privrženost vlastitoj vjeri kao i posjedovanje osnovnih ljudskih kvaliteta: »Oni koji promiču međureligijski dijalog moraju biti osobe koje su dobro formirane u svojim vlastitim tradicijama i imati jasan religijski identitet. Štoviše, svaki međureligijski susret zahtijeva posjedovanje temeljnih ljudskih kvaliteta i kreposti« (br. 3).

Ekumenski, međureligijski i međukulturalni dijalog česte su i važne teme također u pontifikatu pape Franje.⁴⁶ Glede međureligijskog dijaloga, osim za Crkvu nezaobilaznog dijaloga sa židovstvom, papi Franji je također jako stalo do održavanja dijaloga s islamom, za koji je »priječno potrebna prikladna naobrazba sugovornikā, ne samo zato da budu čvrsto i radosno ukorijenjeni u svoj identitet već i zato da mogu prepoznati vrijednosti drugih, shvatiti brige na kojima se temelje njihovi zahtjevi i istaknuti zajednička uvjerenja« (EG 253).⁴⁷ Za papu Franju religijski, kulturalni i etnički pluralizam, koji sve češće obilježava društvene i kulturalne dinamike u našem vremenu, treba biti izazov za teološka istraživanja i crkvene studije općenito. Dapače, pluralizam

⁴⁵ PONTIFICAL COUNCIL FOR INTERRELIGIOUS DIALOGUE, *Dialogue in truth and charity. Pastoral orientations for interreligious dialogue* (19. V. 2014.), Città del Vaticano, 2014.

⁴⁶ Usp. Papa FRANJO, *Evangelii gaudium – Radost evanđelja. Apostolska pobudnica o naviještanju evanđelja u današnjem svijetu* (24. XI. 2013.), Zagreb, 2013., br. 244–254 (dalje: EG).

⁴⁷ Za dijalog s islamom i s drugim religijama vidi također nezaobilazan i pedagoški veoma nadahnujući dokument: Papa FRANJO – Ahmed AL-TAYYIB, Deklaracija o ljudskom bratstvu za mir u svijetu i zajednički suživot (Abu Dhabi, 4. veljače 2019.), u: *Vrhbosnensia*, 23 (2019) 1, 373–380.

mora potaknuti teologiju za osmišljavanje »intelektualnih alata« i novih paradigmi koje će omogućiti učinkovitiji susret s novim kulturalnim pojavama: »Crkveni studiji se ne mogu ograničiti na prenošenje spoznaja, stručnosti i iskustava ljudima i ženama našeg doba koji žele rasti u svojoj kršćanskoj svijesti, nego trebaju preuzeti hitnu zadaću izradbe intelektualnih alata koji se mogu predložiti kao paradigme djelovanja i mišljenja, korisne za navještaj u svijetu obilježenom etičko-religijskim pluralizmom. To zahtijeva ne samo duboku teološku svijest nego i sposobnost shvaćanja, planiranja i provođenja sustava predočivanja kršćanske religije, koje je sposobno duboko prodrijeti u različite kulturalne sustave.«⁴⁸ Na tom tragu nadovezuje se i »solidarni humanizam«, koji promiče papa Franjo te koji bi trebao prožeti sva područja ljudskog života i djelovanja, odnosno omogućiti kreativnu interakciju svih ključnih (društvenih, političkih, ekonomskih, kulturnih, religijskih, obrazovnih i drugih) čimbenika radi stvaranja uvjeta za miran i skladan suživot u pluralnom svijetu. To zahtijeva promicanje kulture dijaloga uopće, ali i stvaranje nove »gramatike dijaloga«, naročito u svim odgojno-obrazovnim procesima i na sveučilištima, uključujući međureligijsku i međukulturalnu dimenziju dijaloga.⁴⁹

Zaključna razmišljanja

Ekumenski i međureligijski dijalog sastavni su dio naučavanja Katoličke crkve od Drugoga vatikanskog koncila naovamo i u kontekstu odgoja, obrazovanja i formacije. Crkveno učiteljstvo objavilo je znatan broj službenih dokumenata o toj temi. Može se zapaziti da su dokumenti u pogledu ekumenske dimenzije formacije brojniji i da su oni sustavnije, opsežnije, detaljnije i preciznije razrađeni od onih koji se odnose na međureligijsku formaciju, u kojima se relativno malo govori o samom odgoju, obrazovanju ili formaciji za dotični dijalog. Za razliku od ekumenskog, dokumenti s međureligijskog područja uglavnom ostaju na načelnoj ili osnovnoj doktrinarnoj razini i imaju smjerokaznu namjeru kojom se katoličke vjernike prije svega želi senzibilizirati o nužnosti dijaloga i suživota sa sljedbenicima drugih religija. Konkretna primjena općih

⁴⁸ Papa FRANJO, *Veritatis gaudium – Radost istine. Apostolska konstitucija o crkvenim sveučilištima i fakultetima* (8. XII. 2017), Zagreb, 2018., br. 5. Vidi također: Ivan ŠARČEVIĆ, Mjesto i uloga teologije u Crkvi u društvu u svjetlu konstitucije *Veritatis gaudium*, u: Secondo BONGIOVANNI – Sergio TANZERELLA (ur.), *Sa svim brodolomima povijesti. Teologija nakon Veritatis gaudium u kontekstu Mediterana*, Dubrovnik, 2021., 329–387.

⁴⁹ Usp. KONGREGACIJA ZA KATOLIČKI ODGOJ (ZA ODGOJNO-OBRAZOVNE USTANOVE), *Odgajati za solidarni humanizam. Za izgradnju »civilizacije ljubavi« 50 godina nakon Populorum progressio – Smjernice* (16. IV. 2017), Zagreb, 2018., br. 11–15.

načela sadržanih u dokumentima koji govore o ekumenskoj i međureligijskoj formaciji, kao i izrada metodoloških uputa koje bi se mogle koristiti u odgojno-obrazovne ili formacijske svrhe, uglavnom je povjerena odgovarajućim tijelima biskupskih konferencija (komisijama, vijećima) i ostalih partikularnih crkava (crkvena učilišta, fakulteti, instituti itd.), svakome prema okolnostima i potrebama vlastitog zemljopisnog, društvenog i kulturalnog konteksta.⁵⁰

Iako je formacija za ekumenski dijalog, po svojoj naravi i svojim ciljevima, u prvom planu za Katoličku crkvu, dobro je uočiti i istaknuti konstruktivnu komplementarnost između ekumenskog i međureligijskog dijaloga. Naime, ekumenski dijalog i suradnja nisu samo znak vjerodostojnosti kršćana pred nekršćanima nego i konkretno svjedočanstvo koje može osnažiti kršćansku prisutnost u svijetu i uvećati njezin doprinos globalnom ljudskom društvu. Jednako tako i formacija za međureligijski dijalog može potaknuti veće zajedništvo među samim kršćanima. To je osobito važno u sredinama u kojima su kršćani manjina ili gdje su marginalizirani. U toj perspektivi hvale su vrijedni i kontinuirani ekumensko-formacijski doprinosi Papinskog vijeća za promicanje jedinstva Crkava kao i vrijedna trajna i bratska suradnja Papinskog vijeća za međureligijski dijalog s relevantnim ekumenskim organizacijama, kao što su Ekumensko vijeće Crkava i njegovo tijelo pod nazivom Dijalog sa živim vjerama i ideologijama, koje djeluje u okviru odsjeka Poslanje i evangelizacija.⁵¹

U današnjem globalnom, sekularnom i pluralnom svijetu religija nije iščeznula. Naprotiv, ostala je važan identitetski čimbenik kao i egzistencijalno uporište mnogim ljudima. U takvom svijetu nije više moguće živjeti svoju vjeru kao da vjera drugih, koji vjeruju drukčije, ne postoji ili ne bi bila za njih važna. Više nego ikada prije ekumenska i religijska kultura danas ulaze u opću kulturu, tj. opća kultura mora nužno uključivati i ekumensku i međureligijsku kulturu. To nije važno samo za pozitivnu afirmaciju religije u suvremenim sekularnim društvima nego i za upoznavanje i razvijanje povjerenja među ljudima različitih etničkih, kulturalnih i religijskih pripadnosti koji sve češće žive u zajedničkom društvu. Uz ulogu odgovarajućih državnih, društvenih ili aka-

⁵⁰ Primjerice, Generalno tajništvo Francuske biskupske konferencije preko svog Vijeća za međureligijske odnose i nove religiozne pokrete svojedobno je objavilo dva vrlo korisna dokumenta posvećena temeljima, ciljevima i teološkim izazovima međureligijskog dijaloga kao i radne listiće za katoličke animatore involvirane u međureligijske dijaloške skupine. Usp. Le dialogue interreligieux. Fondements et objectifs, u: *Documents Épiscopat*, (2009.) 4; Jean-Marc AVELINE, La théologie du dialogue interreligieux, u: *Documents Épiscopat*, (2011.) 6; Pratique du dialogue interreligieux, u: *Documents Épiscopat*, (2011.) 2.

⁵¹ Usp. TAJNIŠTVO ZA NEKRŠĆANE, *Stav Crkve prema sljedbenicima drugih religija*, br. 8.

demskih institucija, tu je od krucijalne važnosti uloga škola i svih obrazovnih tijela i institucija, vjerskih zajednica, roditelja i različitih udruga. Svi su pozvani dati svoj doprinos ljudskoj, vjerskoj, građanskoj, kulturalnoj i međuetničkoj toleranciji, kako zbog prevencije od isključivosti, mržnje i nasilja tako i u vidu stvaranja uvjeta mirnom i skladnom suživotu. Ekumenski i međureligijski dijalog mogu tomu dati dragocjen doprinos. Stoga i sami zavređuju da im vlastite vjerske institucije, uz hvalevrijednu dosadašnju, ubuduće posvećuju još više pažnje, osobito sustavnijim promicanjem ekumenskog i međureligijskog senzibiliteta kroz vjerski odgoj i obrazovanje kao i podržavanjem adekvatne teološke i druge formacije za one koji će se neposredno i ciljano posvetiti ekumenizmu i međureligijskom dijalogu.

Summary

UPBRINGING, EDUCATION, AND FORMATION FOR ECUMENICAL AND INTERRELIGIOUS DIALOGUE ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE CATHOLIC CHURCH

Juro ZEČEVIĆ-BOŽIĆ

Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb
Vlaška 38, p.p. 432, HR – 10 001 Zagreb
juro.zecevic.bozic@gmail.com

Tomislav KOVAČ

Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb
Vlaška 38, p.p. 432, HR – 10 001 Zagreb
kovactomislav@hotmail.com

Documents and statements of the magisterium of the Catholic Church, especially after the Second Vatican Council, point out the ecumenical and interreligious dimension in affirmative and even obligatory contexts. The need for upbringing, education, and formation for ecumenical and interreligious dialogue is certainly recognised and acknowledged on the declarative level, but on the level of application the state of the matter varies, depending on different, conducive or less conducive, circumstances in certain areas and on differences in sociological environments in the world. The aim of this article is to demonstrate and illustrate the fact of magisterial advocacy directed towards upbringing, educating, and forming new generations, i.e., enabling them to develop constructive relations and to live together with members of other religions and those of different worldviews in plural global society. That advocacy will be illustrated

by concrete statements of the magisterium of various levels in relevant documents of the Catholic Church and, thus, the article aims to raise awareness of the importance of those principles on the level of application and to contribute to a higher level of congruence between institutional components and all lay faithful in those guidelines, incentives, and expectations of the magisterium of the Church. The first part of the article analyses documents related to upbringing, education, and formation for ecumenism, while the second part analyses these aspects in documents related to interreligious dialogue.

Keywords: *ecumenical dialogue, interreligious dialogue, intercultural dialogue, Catholic Church, upbringing and education, theological formation, coexistence.*